

**Տ. ԽՈՐԵՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄՈՒՐԱԴԲԵԿՅԱՆԻ ՀՈԳԵՎՈՐ-ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ**

Բանալի բառեր – Առաջին աշխարհամարտ, Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյան, գաղթականներ, Հայ առաքելական եկեղեցի, Երևանի եղբայրական օգնության կոմիտե, Փոխատու կոմիտե, փոխթեմակալ

1914 թ. հուլիսի 28-ին սկսվեց Առաջին աշխարհամարտը՝ հայ ժողովրդի համար իր դառնադետ հետևանքներով: Պատերազմի առաջին իսկ օրերին Հայ առաքելական եկեղեցին, հանձինս իր նվիրյալ ծառայողների, ոչ միայն անմասն չմնաց այդ անցուդարձերից, այլև հայտնվեց իրադարձությունների կիզակետում՝ անմիջականորեն կրելով դրանց տարաբնույթ ազդեցություններն ու աղետները:

Պատերազմի տարիներին Հայ առաքելական եկեղեցին մեծ ներդրում ունեցավ հայկական ազգային կամավորական զորամիավորումների ստեղծման գործում: 1914 թ. սեպտեմբերից ցարական կառավարությունը թույլատրեց հայկական կամավորական ջոկատների կազմավորումը, և միաժամանակ առաջ եկավ նաև զինվորականներին ծառայող քահանաների հարցը: Այդ առիթով Երևանի փոխթեմակալ Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը դեռևս 1914 թ. օգոստոսի 11-ի թիվ 4230 գրությամբ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Սինոդին տեղեկացնում է. «Պարսկաստանի և Տաճկաստանի սահմանները մեծաքանակ զորքեր են ուղարկում, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում հայերը: Գնդեր կան համարյա ամբողջովին կազմված հայ զինվորներից: Թեմի քահանաներից շատերը ցանկություն են հայտնում գնալ հայ զորքի հետ՝ նրանց հոգևոր պետքերը կատարելու համար: Հայտնելով վերոհիշյալը՝ ատենս խոնարհաբար խնդրում է Ս. Սինոդիդ հրահանգությունը և կարգադրությունը»¹:

Ստանալով այս գրությունը՝ Ս. Էջմիածնի Սինոդը 1914 թ. օգոստոսի 27-ին դիմեց Կովկասի փոխարքայությանը՝ խնդրելով թույլ տալ հայ քահանաների ծառայությունը ռազմաճակատում, որը միտված կլիներ միմիայն հայ զինվորի գիտակցված և Աստծո խոսքով ու օրհնությամբ ծառայությանը²:

Պատերազմի ամբողջ ընթացքում, չնայած ռազմական գործողություն-

¹ Հղումը ըստ՝ **Կերտոզ Ս.**, Հայ հոգևորականության մասնակցությունը 20-րդ դարի պատերազմներին և հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումներին, Երևան, 1999, էջ 11:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12:

ները տեղի էին ունենում նաև Արևմտյան Հայաստանում, պարզ էր, որ արևելահայերը, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանի սահմանակից շրջաններում ապրող թուրքահայատակ հայերը ևս զերծ չէին մնալու տեղի մուսուլման զինված տարրերի ոտնձգություններից: Այդ օրերին Երևանի թեմի հայ ազգաբնակչությունը օգնության ակնկալիքով հայացքը ուղղել էր դեպի Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը:

Ելնելով ստեղծված իրավիճակից՝ Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը դեռևս 1914 թ. սեպտեմբերի 3-ին դիմում է Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսին՝ խնդրելով Ռուսաստան-Թուրքիա պատերազմի դեպքում Արևելյան Հայաստանի սահմանակից շրջաններում բնակվող թուրքահայատակ հայերի համար ապրելու բարվոք պայմաններ ստեղծել, նրանց հետ չվարվել պատերազմական վիճակով թելադրված ընդհանուր կանոններով¹: Հաջորդիվ, հավատարիմ մնալով ռուսական կառավարությանը և հույս ունենալով, որ Ռուսաստանի հաղթանակի պարագայում լուծում կտրվի Հայկական հարցին, նա շրջաբերականներ է հղում թեմի բոլոր փոխանորդներին՝ խնդրելով քահանաների շրջանում դրամահավաք կազմակերպել՝ հանուն պատերազմում ռուսական հաղթանակի²:

Առաջին աշխարհամարտի բռնկումից հետո Արևելյան Հայաստանում ակտիվացել էին թուրքական մուսուլման տարրերը, որոնք սկսել էին սպառնալ և ահաբեկել հայ հոգևորականներին՝ միաժամանակ կողոպտելով վանքերը: Տ. Խորեն եպիսկոպոսի անունով թեմի տարբեր բնակավայրերից ստացվում էին բազմաթիվ դիմումներ, որոնցով տեղի բնակիչները զենք էին խնդրում՝ իրենց ընտանիքներն ու վանքերը պաշտպանելու համար. «Միակ ելքն այս նեղ դրությւնից էլի Ձերդ սուրբ աջակցութիւնն է, ուստի աղերսում ենք չմերժել հարիւրաւոր անպաշտպան ընտանիքների աղաչանքը, այն ազգի ընտանիքների, որոնց ամէն մի ձայնից այնքան մօտիկ արձագանք է տալիս Ձերդ Հայրական սուրբ սիրտը, և հնար եղածին չափ օգնել մեզ ինքնապաշտպանութեան գործը որոշ չափով բաւարար առաջ տանել»³:

Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը բնակչությանը և վանքերը պաշտպանելու համար 1914 թ. նոյեմբերի 15-ին Թիֆլիսի պետական զենքի պահեստից իր անունով ստանում է 250 բերդան տիպի հրացան՝ 25 000 փամփուշտով⁴: Ձինամթերքը քիչ էր, ուստի բաշխումը անհրաժեշտ էր ճիշտ կատարել: 1914 թ. դեկտեմբերից մինչև 1915 թ. մայիս նա իր ձեռքի տակ եղած զինամթերքից 164 հրացան և 164 000 փամփուշտ է հատկացնում

¹ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Բ, Խորեն Ա Մուրադբեկյան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (հոգևոր գործունեությունը 1901-1938 թթ.), կազմեց՝ Ս. Բեհբուդյան, Երևան, 1996, էջ 32-33:

² Նույն տեղում, էջ 33:

³ Տե՛ս **Ավագյան Գ.**, Նահատակ Հայրապետը, Էջմիածին, 2008, էջ 26:

⁴ **Կերտող Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 33:

Երևանի գավառի Խոր Վիրապի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Ս. Կարապետ, Գեղարդի Ս. Ստեփանոս, Լոր Բայազետ գավառի Վանևանի Ս. Լուսավորիչ, Շարուր-Դարալագյազի Ս. Խաչ, Ս. Ստեփանոս, Շաղինի Քամու Խաչ (Մեծորա Ս. Վանք), Նախիջևան գավառի Ս. Կարապետ, Ս. Ստեփանոս, Ս. Թովմա, Կարմիր Վանք, Չանգեզուրի Տաթև և Ս. Հովհաննես եկեղեցիների ու վանքերի պաշտպանության համար¹: Ջենքի մյուս մասը՝ 60 Մանլիխեր համակարգի հրացանները, նա ուղարկում է Ս. Էջմիածին²:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանն իր ուշադրության և հոգածության ներքո էր պահում ոչ միայն արևելահայությանը, այլև պատերազմից տուժած և թուրքական յաթաղանից մազապուրծ եղած արևմտահայ գաղթականներին՝ փորձելով յուրաքանչյուր հնարավոր միջոց գործադրել՝ նրանց առանց այդ էլ դժվարին կյանքն ինչ-որ չափով թեթևացնելու համար:

Կովկասի սահմաններում հայ գաղթականներն առաջին անգամ երևացին 1914 թ. հոկտեմբերին, երբ ռուս-թուրքական ռազմական բախումների արդյունքում Բագրևանդի ու Բասենի գավառներ առաջացած ռուսական գորքերը կրեցին առաջին անհաջողությունները, որոնց նահանջի հետ տեղի հայ բնակչությունը թուրքական գորքի վայրագություններից փրկվելու համար թողեց ամեն ինչ և հարկադրված գաղթեց ռուսական տարածք: 1914 թ. վերջին և 1915 թ. սկզբին Արևմտյան Հայաստանից, Պարսկաստանից և Օսմանյան կայսրության սահմանակից շրջաններից Երևանի և Թիֆլիսի նահանգների տասը գավառ գաղթեցին ավելի քան 49,8 հազար հայեր³: Գաղթականների անհամար տառապանքները սփոփելու ու բազմաբնույթ օգնություն կազմակերպելու նպատակով պատերազմի տարիներին ստեղծվեցին օգնության բազմաթիվ կոմիտեներ, հանձնաժողովներ, իսկ որոշ բարեգործական միություններ վերակազմեցին իրենց գործունեությունը:

1914 թ. նոյեմբերի 8-ին Տ. Խորեն եպիսկոպոսի նախագահությամբ կայանում է Հայ առաքելական եկեղեցու դիվանական խորհրդի հերթական նիստը: Խորհուրդը, ելնելով ստեղծված իրավիճակից, որոշում է անմիջապես Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հովանու ներքո ստեղծել հայ գաղթականների օգնության հանձնաժողով՝ կենտրոնական մարմին, իսկ պատերազմում վիրավորվածների համար Էջմիածնում բացել հիվանդանոց: Ըստ հաշվարկների՝ այն ունենալու էր 30-ից 40 մահճակալ: Հիվանդների սննդի և խնամքի համար ամսական անհրաժեշտ 1000-1500 ռուբլին հայթայթելու համար որոշվեց օգտվել Նպաստամատույց գումարի տոկոսներից, որոնք նախա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 553, թ. 5:

² Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, էջ 37:

³ «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 95:

տեսված էին օգտագործել աղետի կամ համազգային ճգնաժամի դեպքում, որը և առկա էր¹:

Դիվանական խորհրդի որոշումներից ելնելով՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցը 1914 թ. նոյեմբերի 22-ին կոչ է ուղղում թեմական առաջնորդներին՝ Եղբայրական օգնության հանձնաժողովներ կազմակերպելու համար²: Տ. Խորեն եպիսկոպոսի նախագահությամբ դեկտեմբերի 21-ին հրավիրվում է Երևանում գործող բոլոր կարող ուժերի ժողով, որն ընտրում է 25 անդամից բաղկացած Երևանի եղբայրական օգնության խառը հանձնաժողով³: Դեկտեմբերի 26-ին տեղի ունեցած նիստում հանձնաժողովը համալրվում է նոր անդամներով⁴, ընտրվում է գործադիր մարմին, այնուհետև կազմակերպվում են ծխական-համայնական ենթակոմիտեներ, որոնք գործելու էին գործադիր մարմնի հրահանգով և ցուցումներով:

Այդ ընթացքում կովկասյան ռազմաճակատի փախստականների գործերով զլխավոր լիազոր գեներալ Ալեքսանդր Թամամշևի հանձնարարությամբ, կրկին Տ. Խորեն եպիսկոպոս Սուրադբեկյանի նախագահությամբ, թեմում կազմակերպվում է Փոխատու կոմիտե, որի անդամներն էին Եղբայրական օգնության հանձնաժողովի, Նպաստամատույց և Բարեգործական ընկերությունների ներկայացուցիչները: Այդ կոմիտեի տրամադրության տակ է դրվում պետական գանձարանից տրված 275 000 ռուբլի, որը որպես փոխատվություն հատկացվելու էր պատերազմից տուժած թուրքահայ հողատերերին, առևտրականներին և արհեստավորներին⁵: Ա. Թամամշևի կարգադրությամբ՝ փախստականների սննդի ծախսերը հոգալու համար շուտափույթ գումարներ են փոխանցվում Երևանի նահանգապետին՝ 505 200 ռուբլի, Գանձակի նահանգապետին՝ 40 665 ռուբլի, Ստավրոպոլի նահանգապետին՝ 34 390 ռուբլի, Թիֆլիսի նահանգապետին՝ 37 383 ռուբլի, Բայազետի շրջանի կառավարչին՝ 35 628 ռուբլի⁶:

Ըստ էության, 1914 թ. վերջերից Տ. Խորեն եպիսկոպոսի համար սկսվեց գործունեության ավելի պատասխանատու մի ժամանակաշրջան, որն առավել ծանրացավ 1915 թ. գարնանը, երբ ցեղասպանության հետևանքով Արևելյան Հայաստանը, առաջին հերթին Երևանի նահանգը ողողվեցին հարյուր հազարավոր արևմտահայ գաղթականներով, որոնք ռուսական սահման էին հասնում սովալլուկ, կիսամերկ, ահաբեկված ու հուսալքված: Գաղթականների մեծ մասը, որոնց հոսքը ոչ միայն չէր դադարում, այլ ստվարանում

¹ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, էջ 33-36:

² **Եփրիկյան Ա.**, Եղբայրական օգնության զլխավոր կարգադիր հանձնաժողովի գործունեությունն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին // «Էջմիածին», 2015, թիվ Դ, էջ 57:

³ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 18, թ. 109:

⁴ **Ավագյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 27:

⁵ **Եփրիկյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 57:

⁶ Տե՛ս «Գավառի ձայն», 1916 մայիսի 1, թ. 30:

էր, տեղավորվեց Երևանի նահանգում:

Երևանի Եղբայրական օգնության հանձնաժողովի նախագահ Տ. Խորեն եպիսկոպոսի հիմնական խնդիրն այդուհետև դարձավ Երևանի նահանգի գավառներում՝ Նախիջևանում, Մուրադաբադում, Շարուր-Գարալագյազում, Նոր Բայազետում, Երևանում, ապաստանած արևմտահայ ու պարսկահայ գաղթականների ու որբերի համար բժշկական, դրամական, նյութական օգնության կազմակերպումը, գաղթականների միջև ծագած վեճերի լուծումը և նրանց աշխատանքով ապահովումը: Որբերին խնամելու նպատակով Երևանի Եղբայրական օգնության հանձնաժողովին կից ստեղծվում են դատական մարմին, աշխատանքի բյուրո և տուն, գաղթական հիվանդանոց, դեղատուն, Երևանի որբանոցային վարչություն, ինչպես նաև գաղթականներին ցուցակագրող ու դրամական նպաստ բաշխող մարմիններ: Այս հսկայածավալ աշխատանքների կազմակերպիչն ու ոգեշնչողը Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանն էր: Երբ Եղբայրական օգնության Երևանի «Աշխատանք» կանանց կոմիտեն 1917 թ. հունվարի 17-ին նրան ընտրեց նույն ընկերության պատվավոր նախագահ, նա պատասխանեց. «Ես հաւատում եմ, որ վարչութիւնը կանգնած է իր կոչման բարձրության վրայ, միանգամայն կարդարացնէ իրեն ընտրող հասարակութեան յոյսը՝ աշխատանքի միջոցով օգնության ձեռք մեկնելով նոցա, որոնք կտրուած իրենց աւերակ դարձած հայրենիքից, թողած իրենց արիւնաներկ մոխրացած օջախները, այսօր տառապանքի օրեր են ապրում: Առիթից օգտուելով մի աւելորդ անգամ ևս կրկնում եմ, որ իմ կողմից ամէն աջակցութիւն ցոյց կը տրուի վարչութեանը»¹:

Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանի որպէս Երևանի փոխթեմակալի և Եղբայրական օգնության հանձնաժողովի նախագահի, հաջորդ առաքելությունը Արևմտյան Հայաստան կատարած այցելությունն էր, որի նպատակը տեղում թուրքահայ փախստականների խնդրին ծանոթանալ էր և եղբայրական օգնության գործունեությունը հաստատուն հիմքերի վրա դնելը: Գևորգ Ե Մուրեյանցի ցուցումով և ըստ նրա դեռևս 1914 թ. հոկտեմբերի 15-ի կոնդակի²՝ Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը ու վիրահայության առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը նոյեմբերի 17-ին ուղևորվում են Իգդիր և Բայազետ: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի համաձայնությամբ դեպի Իգդիր մեկնող պատվիրակության կազմում ընդգրկվել էին նաև Ազգային բյուրոյի փոխնախագահ Հ. Խունունցը (Ներսեսյան դպրոցի տեսուչ), Երևանի Եղբայրական օգնության հանձնաժողովի անդամ Ս. Խաչատրյանը, Թիֆլիսի գերեզմանատան միաբան Նիկողայոս քահանա Բավոյանը, ամենայն հայոց բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը և Ալեքսանդր

¹ Տե՛ս Ավագյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 29:

² Բայան Ա., Էջմիածնի եղբայրական օգնության գլխավոր կարգադիր հանձնաժողովի գործունեությունը // «Տարեգիրք 2015», Աստվածաբանության ֆակուլտետ, էջ 136:

Շիրվանզադեն¹: Ի դեպ, կաթողիկոսը նախապես հեռագրով դիմել էր Կովկասի փոխարքա կոմս Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին՝ խնդրելով ճանապարհորդության ընթացքում հնարավորինս աջակցել պատվիրակությանը²:

Դեպի Արևմտյան Հայաստան այդ ուղևորության ընթացքում Ս. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը կաթողիկոսի հրահանգով հանդիպում է ռուսական 4-րդ զորաբանակի հրամանատար գեներալ Օգանովսկու հետ և քննարկում հայ գաղթականների վերաբնակեցման ու տեղափոխման խնդիրները: Գեներալը, հարգելով սրբազանի միջնորդությունը, խոստանում է հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ բոլոր հայկական գյուղերն ավերված են և բնակության համար պիտանի չեն, թույլատրել գաղթականներին ժամանակավորապես բնակվել քրդական գյուղերում՝ նույնիսկ լուծելով նրանց հացի խնդիրը: Ս. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը նրա հետ համաձայնության է հանգում նաև գաղթականների ապահով տեղափոխման համար զինվորական սայլերը օգտագործելու հարցում՝ նրանց տեղափոխելով Արևմտյան Հայաստանից Էջմիածին³:

Հետագայում գեներալ Օգանովսկին խնդրագրով դիմում է Մուրադբեկյանին՝ թույլ տալ արևմտահայ գաղթականներն օրավարձով աշխատել Կարս-Ղարաքիլիսա ուղղությամբ գտնվող Չինգիլյան լեռնանցքում կառուցվելիք ճանապարհի վրա՝ խոստանալով լուծում տալ նաև նրանց բնակեցման խնդիրն⁴:

Ս. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը Երևանի Եղբայրական օգնության հանձնաժողովի նախագահության պաշտոնավարման ընթացքում մի քանի անգամ եղել է Իգդիրում, Ալաշկերտի ու Բայազետի շրջաններում՝ տեղում տիրող իրավիճակին ծանոթանալու, բաց երկնքի տակ մնացած փախստականներին օգնելու և նրանց ապահով վայր տեղափոխելու համար: Իր այցելությունների մասին նա պարբերաբար զեկուցում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին՝ ներկայացնելով հեռավոր հայրենի եզերքում տիրող աղետալի իրավիճակը և գաղթականներին օգնելու հարցում ձեռնարկված միջոցները:

1915 թ. հուլիսի զեկուցագրում Ս. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը գրում է, որ ըստ Գևորգ Ե Մուրենյանցի հրամանի՝ նոյեմբերի 21-ին Ս. Արսեն վարդապետի հետ միասին ինքն ուղևորվել է Իգդիր, որտեղ հաջորդ օրը գումարվել է պաշտոնական ժողով՝ գաղթականների խնդիրներին լուծում տալու համար: Ժողովին ներկա էին Էջմիածնի եղբայրական օգնության կոմիտեից՝ Ս. Արսեն Ղլտրճյան վարդապետը, Գ. Պապյանը, ֆելդշեր Պետրոսը, Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեից՝ բժիշկներ Ա. Շառաֆյանը, Հովհաննեսյանը, Խոջայանը, Սաֆարյանը, Մոսկվայի հայկական կոմիտեից՝ Հովսեփ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 56, թ. 34-35:

² Նույն տեղում, թ. 32-33:

³ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 1274, թ. 1-2, թ. 61-63:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 472, ց. 1, գ. 59, թ. 1:

Թաղևոսյանը, Նպաստամատույցից՝ Գրիգոր Վարդանյանը, Իգդիրի եղբայրական օգնության հանձնաժողովից՝ բժիշկ Ասլանյանը ու Մահակ Մատինյանը և այլք¹:

Ժողովի ընթացքում թեր և դեմ երկար քննարկումներից հետո որոշում է կայացվում բոլոր ուժերն ի մի բերել Իգդիրի եղբայրական օգնության կոմիտեի շուրջ, ինչպես նաև գաղթականներին որոշակի քանակությամբ սննդով ապահովելու և բժշկական օգնություն ցուցաբերելու համար Իգդիրում երեք սննդատու և բժշկական կետեր բացել՝ ըստ գաղթականների հոսքի ուղղության: Նախատեսվում էր նաև մեկական կետեր բացել Մարաղայի և Էջմիածինի ուղղությամբ²:

Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը հերթական զեկուցագրերից մեկում նշում է, որ Վանի գաղթականների օրեցօր ավելացող հոսքի պատճառով որոշվում է օգնության կետեր բացել նաև Ջինգելում և ուսանողների աջակցությամբ՝ Ղզլտիզայում, որոնք նաև հսկվելու էին, որպեսզի թույլ չտրվեին անօրինություններ գաղթականների հանդեպ: Նա նաև փաստում է, որ ումանք նույնիսկ այս ծայրահեղ աղետալի պայմաններում համարձակվում էին գումարով փոխադրել հիվանդ և քաղցած գաղթականներին³:

Երևանի փոխթեմակալը, հուսահատված ցավի և ողբի այդ մթնոլորտից, նաև տարակուսում է իրենց ազգակիցների հանդեպ գաղթականների սահմրկեցուցիչ անտարբերությունից, որի մասին գրում է. «Մէկ-մէկ բոլոր դէպքերը աւելորդ եմ համարում յիշել: Պատկերը լրացնելու համար պէտք է ասեմ, որ իրանք՝ գաղթականները ևս ոչ մի օգնութիւն չեն հասցնում իրանց թշուառ եղբայրներին: Բազմաթիւ սայլերի, ձիերի, եզների վրայ նստած, անցնում են գաղթականները՝ անուշադիր թողնելով ճանապարհին մնացածների ողբը, աղաչանքը: Օրգովի ճանապարհի վրայ ինձ պատահեց մի հինգ տարեկան երեխայ ուժասպառ զետին ընկած, որ հազիւ լսելի ձայնով ասում էր. «Ով ինձ կտանի, Աստուած նրան չի մոռանալ»: Այդ երեխայի և նրա նման շատերի վրայ, որոնք թափուած էին ճանապարհի վրայ, ոչ մի գաղթական ուշադրութիւն չէր դարձնում»⁴:

Զեկուցագրերում Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը նշում է, որ ֆուրգոնները պարբերաբար հսկում են ճանապարհները, հավաքում հիվանդներին, ուժասպառ ընկածներին, բազում միայնակ մանկահասակ երեխաների՝ նրանց տեղափոխելով օգնության համապատասխան կետեր: Նրանք այդտեղ բժավոր տիֆով վարակված լինելու դեպքում առանձնացվում էին, իսկ բացակայության դեպքում՝ ուղարկվում Արևելյան Հայաստան:

Նրա զեկուցագրերից պարզ է դառնում, որ գաղթականները գալիս էին

¹ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, էջ 41-43:

² Նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1279, թ. 13-16:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Մանագլերտից, Կոփից, Լիզիից, Բաղեշից, Ալաշկերտի շրջաններից, Վանից, Շատախից, Մոկսից: Իսկ թե ինչ էր կատարվում հեռու վայրերում, նա դժվարանում է նշել, սակայն գաղթականների վկայությունից պարզ էր, որ նրանց գաղթը դարձել էր սարսափի և մահվան ճանապարհ: Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը գրում է. «Գաղթականութեան մեծ մասը կանայք և երեխաներ են, համարեա բոլորը մերկ, ոտաբոպիկ, ոտքերը ուռած, վերքերով պատած: Դրանք տեղ հասնելու պէս նստում են պատերի տակ և դառնապէս ողբում են իրանց մօտիկներին, իրանց վիճակը: Չափազանց շատ են մանրիկ որբերը, որոնք գալիս են մինակ, գլխակոր և հարցուփորձին պատասխանում են՝ հայրիկիս սպանեցին, մայրիկիս տարան»¹:

Իգդիրում գտնվելու ժամանակ նա մի քանի անգամ հանդիպում է նահանգապետի հետ, որը գեներալ Վոլսկու համաձայնությամբ թույլ է տալիս գաղթականներին տեղափոխել Երևանի, Թիֆլիսի և Գանձակի նահանգներ: Նա խնդրագրով փորձում էր նաև կարգավորել գաղթականների տեղափոխման հարցը դեպի Ալեքսանդրապոլ և ավելի հեռու վայրեր²:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը զեկուցագրեր, հաշվետվություններ էր ուղարկում ոչ միայն Գևորգ Ե Մուրենյանցին, այլև գեներալ Թամամշևին՝ փորձելով հնարավորինս ամեն ինչ անել հանուն հուսալքված և անօթևան գաղթականների: 1915 թ. հոկտեմբերի 23-ի զեկուցագրում նա հաղորդում է, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ցուցումով արևմտահայ գաղթականների մեծ մասը հավաքվում է Մուրմալու գավառում, այնուհետև տեղափոխվում այլ գավառներ: Նրանց գաղթի ճանապարհին Եղբայրական օգնության կոմիտեն հիմնել էր սննդատու և հիվանդախնամ կենտրոններ, որոնցից մեկը տեղակայված էր Էջմիածին-Անդրկովկաս երկաթգծային ճանապարհի վրա՝ այն մտայնությամբ, որ ցանկացողները կարող են շարունակել ճանապարհը և հաստատվել Ելիզավետպոլի նահանգում: Ելնելով այս խնդրից՝ նա նույնիսկ դիմել է Ելիզավետպոլի նահանգապետին՝ խնդրելով գաղթականների տեղափոխման համար անվճար գնացքներ, որոնք նա ոչ միայն չի տրամադրել, այլև արգելել է արևմտահայ գաղթականների մուտքը իր նահանգ:

Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը, հուսախաբված նահանգապետի մերժումից, ավելացնում է, որ գաղթականների թվում շատ են քաղաքաբնակները, որոնք իրենց իսկ գումարով ցանկացել են տեղափոխվել Ելիզավետպոլ, սակայն մերժում ստանալուց հետո մեծամասնությունը՝ շուրջ 17 հազար անձինք, կուտակվել են Երևանի շրջակայքում: Գաղթականների շրջանում լայնորեն տարածված էին տիֆը, դիզենտերիան, ուստի Եղբայրական օգնության կոմիտեն ստիպված էր հիվանդանոց բացել: Գաղթական-

¹ Տե՛ս Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, էջ 38-41:

² Նույն տեղում:

ները կարիք ունենին ոչ միայն վերնահագուստի՝ ձմեռային տաք բաճկոնների, այլև ներքնաշորերի: Երևանի եղբայրական օգնության նախաձեռնությամբ քաղաքում հիմնվել էր կարի արհեստանոց, որտեղ հիմնականում աշխատում էին Վանի գաղթականները:

Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը հավելում է նաև, որ մեծ խնդիր են գյուղերում վերաբնակեցված գաղթականները: Պատերազմի պատճառով առանց այն էլ աղքատ գյուղացին դժկամությամբ է ընդունում իր ազգակիցներին: Եթե պետական բյուջեից յուրաքանչյուր գյուղացու տրամադրվի 50 կոպեկ, ապա գաղթականներին ժամանակավորապես հյուրընկալելու համար խնդիր չի լինի: Նա նաև նշում է, որ Վանի գաղթականներից շատերը ցանկանում են վերադառնալ հայրենիք, սակայն լինելով անմիխիթար վիճակում՝ հանդիպում են մեծ դժվարությունների, հետևաբար Երևանի եղբայրական կոմիտեն խնդրում էր նրանց որոշակի քանակությամբ օգնություն կամ նպաստ տրամադրել¹:

Փոխթեմակալի զեկուցագրերից պարզ է դառնում, որ 1915 թ. հոկտեմբերի դրությամբ արևմտահայ գաղթականները տեղաբախշված էին հետևյալ կերպ. Երևան քաղաքում տեղակայվել էին 17 հազարը, Նախիջևանում և Շարուր-Դարալագյազում՝ 9 հազարը, Երևանի նահանգի գյուղերում՝ 100 հազարը, Բայազետում և Դիադինում 10 հազարը², որոնց խնամքը և հոգածությունն ամբողջովին ստանձնել էին բարի կամքի տեր մարդիկ: Ի երախտագիտություն Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանի նվիրական աշխատանքի՝ թեմի տարբեր շրջանների գաղթականներից ստացվում էին բազում շնորհակալագրեր, որոնք նրան իրենց երախտիքն էին հայտնում. «Ինն ամիս առաջ երբ սկսաւ մեծ գաղթը և թիրքահայերու ճողոպրած, հալածական բեկորները քաղցի, մերկութեան ու թշնամիի սպառնալիքին տակ բռնեցին փախստականի ահաւոր ուղին, Դուք լայնօրէն բացիք Ձեր թեմին դուռները, հիւրընկալեցիք թիրքահայերու ստուար մէկ զանգուածը և քնքշանքով ու հայրօրէն խնամեցիք զայն: Գործեցիք եռանդուն բոլորանուէր աշխատանքով, ցոյց տուիք սրտացաւ վերաբերմունք, ըրիք ինչ որ կարելի էր թեթևացնելու փախստականներու անհուն ցաւերը, ամոքելու անոնց արինահոս վերքերը: Ու այսօր եթէ Երևանի փախստականներու վիճակը, համեմատած այլ վայրերու մէջ զետեղուածներունը, նախանձելի է բոլորի համար, ատիկա առանձնապէս Ձեր ջանքերուն կը պարտինք: Մենք յոյս ունինք՝ Ձեր խնամքը ասկէ վերջ ալ պիտի շարունակուի աւելի ընդարձակել իր սահմանները, մինչև Երևանեան նահանգի հեռաւոր ծայրեր, և ասկէ ալ դուրս, նոյնիսկ հայրենիքի մէջ»³:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Տ. Խորեն եպիսկոպոս Մու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 94, թ. 10-12:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ֆ. 50, ց. 1, գ. 144, թ. 1-2:

րադրեկյանը ստիպված էր շատ ավելի զբաղվել քաղաքական ու հասարակական գործունեությամբ, բայց նա չէր անտեսում նաև հոգևոր գործերը: Թեմի փոխանորդներին ու գործակալներին ուղղված՝ 1915 թ. դեկտեմբերի 31-ի շրջաբերականով նա հրահանգում է անհրաժեշտ կարգադրություններ անել տեղի քահանաներին՝ գաղթականների կրոնական ծիսակատարությունները կատարել անվճար¹:

Երևանի թեմի կրթական գործը, չնայած ստեղծված պայմաններին, նույնպես անչափ կարևոր էր և շարունակում էր մնալ Ս. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանի ուշադրության կենտրոնում: Արդեն 1914 թ. օգոստոսի 19-ին սրբազանը շրջաբերական է հղում թեմի բոլոր փոխանորդներին՝ հոգաբարձուների և ուսուցիչների՝ գորակոչի ենթարկվելու պատճառով դպրոցները փակվելու վտանգից զերծ պահելու համար, ինչպես նաև նոր անձանց հրավիրելու կարգին առնչվող հրահանգներով²: Նա փոխանորդներին հորդորում էր պատերազմի պատճառով դպրոցները չփակել, դասերը ժամանակին սկսել, կատարել հոգաբարձուների խորհրդի լրացուցիչ ընտրություններ, ընտրվածներին անմիջապես գործի հրավիրել, արագ կազմել դպրոցների նախահաշիվները, որից հետո աջակցել հոգաբարձուներին ուսուցիչներ հրավիրելու գործում, ներկայացնել բոլոր այն ուսուցիչների ցանկը, որոնք կանչված են զինվորական ծառայության՝ նշելով կարգավիճակը. սպա՞ են, թե՞ հասարակ զինվոր: Նա միաժամանակ տեղեկացնում էր, որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը ամսի 7-ի թիվ 1487 կոնդակով հրամայել է, որ մինչև անգամ սահմանամերձ գոտիներում գտնվող եկեղեցական-ծխական դպրոցները գործեն և կազմվեն ուսուցչական խմբեր³:

1915 թ. հոկտեմբերի 18-ին Ս. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը զեկուցում է Գևորգ Ե կաթողիկոսին, թե հաշվի առնելով, որ զինակոչական աստյանները հաճախ դիմում են իրեն՝ թեմական դպրոցի ուսուցիչներին զինակոչելու հարցով, ինքը հեռագրել է Պետերբուրգի գլխավոր շտաբի վարչությանը՝ խնդրելով կարգադրություն անել Գևորգյան ճեմարանի և թեմական դպրոցի ուսուցիչներին զինակոչից ազատելու մասին⁴: 1915 թ. սեպտեմբերի 2-ին Պետերբուրգից ստացել է պատասխան նամակը, ըստ որի՝ հարգելով նրա խնդրանքը, վարչությունը պատվիրում էր Կովկասյան զինվորական գլխավոր շտաբին՝ ճեմարանի ու թեմական դպրոցի ուսուցիչներին ազատել զինվորական ծառայությունից⁵:

1916 թ. մայիսի շրջաբերականով փոխթեմակալը պատվիրում է դպրոցական հոգաբարձություններին՝ միջոցներ ձեռնարկել ուսուցիչների աշխա-

¹ Տե՛ս Ավագյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 30:

² Տե՛ս Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, էջ 31-32:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1066, թ. 3:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 48, ց. 1, գ. 421, թ. 87:

տավարձը բարձրացնելու ուղղությամբ, քանի որ պատերազմի հետևանքով առաջացած թանկությունից թշվառության եզրին հասած ուսուցչության ծանր վիճակից մեծապես տուժում է կրթության գործը¹:

Այսպիսով, 1914-1917 թվականները համարվեցին Ս. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանի փոխթեմակալության երկրորդ փուլը, որն առավել լի էր դժվարություններով և պատասխանատվությամբ: Իզուր չէր, որ նա, հոգնած ու հուսալքված տիրող իրավիճակից, իր պաշտոնավարման յոթերորդ տարում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսից խնդրում է ազատել իրեն պաշտոնից և թույլ տալ մնալ միայն Սևանի վանահոր կարգավիճակում²: Գևորգ Ե կաթողիկոսը ոչ միայն մերժում է նրա խնդրագիրը, այլև պետության հանդեպ եռանդուն ու նվիրական ծառայության և հայ գաղթականությանը ցուցաբերած անգնահատելի օգնության համար 1917 թ. հունվարի 12-ին դիմում է Կովկասի փոխարքա գեներալ ադյուտանտ իշխան Նիկոլայ Նիկոլանիչին՝ խնդրելով վերջինիս միջնորդությունը Ս. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանին ծառայության համար պարգևատրելու Ս. Ստանիսլավի Ա կարգի շքանշանով³:

Առաջին աշխարհամարտը դեռևս չավարտված՝ 1917 թ. Փետրվարյան բուրժուադեմոկրատական հեղափոխության, այնուհետև հոկտեմբերյան բոլշևիկյան հեղաշրջման արդյունքում Ռուսաստանում տապալվում է միապետությունը: Ստեղծված քաղաքական իրադրությունը Ս. Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանին կանգնեցնում է նոր մարտահրավերների առջև, որի գործունեությունն այդուհետև պետք է ուղղված լիներ ոչ միայն հանուն հայապահպանության, այլև պետականաշինության:

Канакара Айрапетян – *Общественно-духовная деятельность епископа Хорена Мурадбеяна в годы Первой мировой войны*

Годы Первой мировой войны по сути стали вторым этапом Ереванской архиепархии епископа Хорена Мурадбеяна, они были отмечены серьезными вызовами, а также ответственной и тяжелой работой по их преодолению. В те годы архиепископ Еревана, помимо духовной и образовательной деятельности, занимался проблемами переселения армянских беженцев и ухода за ними. Благодаря его усилиям и непосредственному руководству были созданы Ереванское отделение комиссии «Братской помощи», Ссудный комитет, которые на протяжении всей своей деятельности, пренебрегая значительными и трагическими последствиями войны и геноцида, пытались сделать все возможное для спасения и защиты армянского народа.

¹ Նույն տեղում, թ. 215:

² Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, էջ 48:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1764, թ. 1: Այս շքանշանը պետական պարգևների հիերարխիայում ամենացածրն էր, որը հիմնականում տրվում էր լավագույն պետական ծառայողներին:

Kanakara Hayrapetyan – *Spiritual and Social Activities of Bishop Khoren Muradbekyan in the Years of the First World War*

The years of the First World War virtually became the second phase of Bishop Khoren Muradbekyan's bishoprics in Yerevan, being marked by difficult challenges, as well as responsible and hard work directed to overcoming them. In those years, besides the spiritual and educational activities, Yerevan's cathedra was also in charge of relocation and custody of the Armenian migrants. Thanks to his efforts and under his direct supervision, Yerevan Fraternal Relief and Contracting Committees were established which, throughout their activities, ignoring the difficult situations caused by the war and tragic consequences of the Genocide attempted to do their best for the salvation and preservation of the Armenian people.

Ներկայացվել է 18.03.2019

Գրախոսվել է 10.04.2019

Ընդունվել է տպագրության 25.06.2019